

Arkadiusz M. STASIAK

„KREW LAĆ, ŻYCIE ŁOŻYĆ I FORTUNY WSZELKIE” Ewolucja relacji do ojczyzny w myśli staropolskiej

Stanisław Ossowski uznał, że „ojczyzna” stanowi zbitkę pojęciową i że dobór składających się na nią elementów i ich hierarchia są wyznacznikami postaw społecznych i sposobu postrzegania rzeczywistości społecznej. Ubóstwo terminologiczne i eksponowanie ofiary z życia odróżniało masy od elit. Model patriotyzmu przenikał zatem przez społeczny pryzmat, acz zachowywał istotę wyobrażenia o nim.

Badanie ewolucji jednej z kluczowych wartości systemu polityczno-społecznego w skali trzystu lat to zadanie inspirujące. Zwłaszcza że proces ten przebiegał przez trzy bardzo różne formacje kulturowe, od Renesansu do Oświecenia. Ponadto relacja do ojczyzny kształtowała się tak w okresach trwałego pokoju, jak i permanentnej wojny. A wydaje się, że im większe jest zagrożenie ojczyzny, tym dobitniej demonstrowana bywa relacja do niej. Uczy nas tego przeszłość, potwierdza to teraźniejszość. Podwyższone niebezpieczeństwo utraty wielowymiarowego kształtu ojczyzny: terytorialnego, wspólnotowego, państwowego, powoduje częstsze werbalizowanie zarzutu kryzysu patriotyzmu u innych. Dlatego patriotyzm stanowi zjawisko powszechne u ludów i narodów, które doświadczają zagrożenia komfortu życia we własnym państwie.

Sądzę, że patriotyzm nie jest kwestią moralnego doskonalenia jednostek niezależnego od warunków, w jakich jednostki te żyją. Idei patriotyzmu nie można oddzielać od problematyki ustroju polityczno-społecznego oraz warunków funkcjonowania wspólnoty. Dlatego właśnie proponowana przeze mnie analiza historyczna w badaniu pojęcia patriotyzmu pozwala uniknąć aprioryzmu. Idee patriotyzmu mają dwie główne funkcje. Pierwszą jest budowanie poczucia tożsamości i wewnątrztrzęnicznej więzi zbiorowości – na tej płaszczyźnie idee i wyobrażenia patriotyzmu mogą być rozpatrywane w kategoriach psychospołecznych. Druga funkcja to legitymizacja posiadanej władzy lub pretensji do niej i delegitymizacja pretensji przeciwnika – w tym znaczeniu idee i wyobrażenia nabierają cech psychoindywidualnych.

Piśmiennictwo naukowe na temat patriotyzmu oraz wyobrażenia ojczyzny nie jest rozległe. Obejmuje prace z zakresu wielu dziedzin nauki, szczególnie: językoznawstwa, psychologii społecznej, socjologii, kulturoznawstwa, literaturoznawstwa, etnologii i antropologii politycznej¹. Opracowania te powstały

¹ Zob. *Patriotism in the Lives of Individuals and the Nations*, red. D. Bar-Tala, E. Strauba, Nelson-Hall Publishers, Chicago 1997; *Poczucie narodowe, poczucie patriotyczne*, red. D. Rott,

w efekcie zastosowania wielu różnych sposobów analizy i metodologii. Różnorodnie są też napięcia opisane w tych tekstach, aczkolwiek często sprowadzają się one do relacji między tolerancją a nacjonalizmem.

Pomimo że opisane przeze mnie zagadnienie budziło zainteresowanie badaczy zajmujących się historią wczesnonowożytnej polskiej myśli filozoficzno-politycznej, to dotycząca go literatura naukowa obejmuje jedynie kilka prac. W szerokiej perspektywie dziejowej o postrzeganiu terminu „patriotyzm” pisali Urszula Świdarska² i Andrzej Walicki³, a w kontekście osobowym Richard Butterwick⁴. Ja opublikowałem kilka prac opisujących relacje do ojczyzny zawarte w pismach konfederatów barskich⁵. Wymienieni

---

Spoleczne Stowarzyszenie Praszoznawcze „Stopka” im. Stanisława Zagórskiego, Łomża 2017; K. Skarżyńska, *Różne oblicza i funkcje patriotyzmu*, w: *Patriotyzm. Tożsamość narodowa, poczucie narodowe*, red. E. Nowicka-Włodarczyk, Fundacja Międzynarodowe Centrum Rozwoju Demokracji, Kraków 1998, s. 33-52; S. Ossowski, *Analiza socjologiczna pojęcia ojczyzny*, w: tenże, *O ojczyźnie i narodzie*, PWN, Warszawa 1984, s. 15-46; K. Górski, *Patriotyzm i nacjonalizm*, Wojewódzka Biblioteka Publiczna – Książnica Miejska im. M. Kopernika, Toruń 1988; J. Bartmiński, *Polskie rozumienie ojczyzny i jego warianty*, w: *Pojęcie ojczyzny we współczesnych językach europejskich*, red. J. Bartmiński, Instytut Europy Środkowo-Wschodniej, Lublin 1993, s. 23-47; J. Szacki, *Ojczyzna, naród, rewolucja. Problematyka narodowa w polskiej myśli szlachecko-rewolucyjnej*, PIW, Warszawa 1962; S. Gracioti, *Patriotyzm i wartości uniwersalne w literaturze polskiej*, w: tenże, *Od Renesansu do Oświecenia*, tłum. W. Jekiel, PIW, Warszawa 1991, t. 1, s. 11-23; E. Bem, *Termin „Ojczyzna” w literaturze XVI i XVIII wieku. Refleksje o języku*, „Odrodzenie i Reformacja w Polsce” 34(1989), s. 131-156; E. Gellner, *Narody i nacjonalizm*, tłum. T. Hołówka, PIW, Warszawa 1991; E. J. Hobbs, *Nations and Nationalism since 1780: Programme, Myth, Reality*, Cambridge University Press, Cambridge 1990; B. Anderson, *Imagined Communities. Reflections on the Origin and Spread of Nationalism*, Verso, London 2006; Z. Zsacka, *Wyobrażenia ojczyzny i oblicza patriotyzmu w podręcznikach do języka polskiego dla szkoły podstawowej w latach 1945-1990*, Instytut Książki i Czytelnictwa – Biblioteka Narodowa, Warszawa 2000; W. Olszewski, *Patriotyzm i tolerancja. Nurt humanistyczny w polskiej myśli etnologicznej do drugiej wojny światowej wobec procesów etnicznych na Kresach*, Wydawnictwo UMK, Toruń 2001.

² Zob. U. Świdarska, *Szlachta polska wobec Boga i ojczyzny*, Księgarnia Świętego Wojciecha, Poznań 2001; t a ż, *Patriotyzm polskiego rycerstwa i szlachty na przełomie średniowiecza i czasów nowożytnych*, „Przegląd Zachodniopomorski” 15(2000) nr 1, s. 105-116.

³ Zob. A. Walicki, *Trzy patriotyzmy. Trzy tradycje polskiego patriotyzmu i ich znaczenie współczesne*, Res Publica, Warszawa 1991.

⁴ Zob. R. Butterwick, *Stanisław August Poniatowski – patriota oświecony i kosmopolityczny*, „Wiek Oświecenia” 15(1999), s. 41-55.

⁵ Zob. A.M. Stasiak, *Patriotyzm w myśli konfederatów barskich*, Towarzystwo Naukowe KUL, Lublin 2005; t e n ż e, *Jedność istnienia i postrzegania. Umiarkowanie republikański wymiar patriotyzmu jako indywidualnej relacji wobec ojczyzny*, w: *Kościół, kultura, społeczeństwo. Prace ofiarowane Profesorowi Wiesławowi Müllerowi z okazji pięćdziesięciolecia pracy naukowej i dydaktycznej*, red. J. Drob, H. Łaszkiwicz, A.M. Stasiak, B. Szady, C. Taracha, Werset, Lublin 2004, s. 535-542; t e n ż e, *Nagroda i kara. Źródła patriotyzmu według Michala Wielhorskiego*, w: *Peregrinatio ad veritatem. Studia ofiarowane Profesorowi Aleksandrze Witkowskiej OSU z okazji 40-lecia pracy naukowej*, red. U. Borkowska, C. Deptuła, R. Knapiński, Z. Piłat, E. Wiśniowski, Towarzystwo Naukowe KUL, Lublin 2004, s. 499-506; t e n ż e, *Przedmonarchistyczna idea oświeceniowego patriotyzmu*, „Roczniki Humanistyczne” 53(2005) nr 2, s. 73-89; t e n ż e, *The Idea of Patriotism in the Political Thought in Poland during the Enlightenment*, w: *Whose Love of Which Country? Composite*

autorzy przyjęli różne metody analizy. Książka i artykuł Urszuli Świdorskiej, w których autorka opisuje wyobrażenia patriotyzmu w okresie średniowiecza i renesansu, powstały przy zastosowaniu metody typów idealnych Maxa Webera. Andrzej Walicki, autor szkicu *Trzy patriotyzmy*, zgodnie z głównym założeniem warszawskiej szkoły historii idei przyjął postawę rozumiejącego obserwatora procesu historycznego, a sam utworzył model wyjaśniający na użytek danego przedmiotu badań⁶. Artykuł Richarda Butterwicka *Stanisław August Poniatowski – patriota oświecony i kosmopolityczny* jest owocem studiów komparatystycznych, z zastosowaniem wyrazistych kontrastów.

Od schyłku piętnastego stulecia można w Polsce obserwować narastający strach przed państwem osmańskim. Przyjmuje się, że pierwszym działającym w Polsce twórcą przedstawiającym konfrontację ze światem islamu w kategoriach religijnej wojny światów był Filip Kallimach. To w jego trzech tekstach nazywanych antytureckimi (począwszy od *Historia rerum gestarum in Hungaria et contra Turcos per Vladisaum Poloniae et Hungariae regem*) rozpoczyna się nowy i specyficzny sposób określenia tożsamości kulturowej, rozumianej szerzej niż tożsamość etniczna. Tezy Kallimacha wzywały do konfrontacji militarnej z Osmanami. Generowały one strach, ale też określały odrębność wspólnoty i zobowiązywały do jej wzmacniania.

W szesnastym wieku dziełka tego typu cieszyły się już dużym zainteresowaniem, a decydujące o losach państwa społeczeństwo szlacheckie przyjmowało je z entuzjazmem, jak na przykład mowy przeciw Turkom Stanisława Orzechowskiego. Pierwsza z nich, *De bello adversus Turcas suscipiendo... ad equites Polonos Oratio*⁷, ukazała się w Krakowie jednocześnie po polsku i po łacinie w roku 1543. Dwa lata później została wydana praca *Bellum Theologicum, Ex Armamentario omnipotentis, adversum Turcas*⁸ Andrzeja Lubelczyka, w której autor jasno określał Turków jako demony zła. Począwszy od

---

States, National Histories and Patriotic Discourses in Early Modern East Central Europe, red. B. Trencsényi, M. Zászkaliczky, Brill, Leiden–Boston 2010, s. 711-734; t e n ż e, *Republikańska idea patriotyzmu konfederacji barskiej*, w: *Konfederacja Barska. Jej konteksty i tradycje*, red. A. Buchmann, A. Danilczyk, Wydawnictwo DiG – Muzeum Historii Polski, Warszawa 2010, s. 201-220; t e n ż e, *Patriotyzm w pismach „konfederackich” Adama Stanisława Krasińskiego*, w: *Najjaśniejsza Rzeczypospolita. Studia ofiarowane Profesorowi Andrzejowi Strojnowskiemu*, red. M. Durbas, Wydawnictwo im. Stanisława Podobińskiego Uniwersytetu Humanistyczno-Przyrodniczego im. Jana Długosza, Częstochowa 2019, s. 947-956.

⁶ Por. R. S i t e k, *Warszawska szkoła historii idei. Między historią a teraźniejszością*, Wydawnictwo Naukowe Scholar, Warszawa 2000, s. 160.

⁷ Zob. *De Bello Adversus Turcas Suscipiendo, Stanisłai Orzechowski ad Equites Polonos oratio, aucta et recognita*, Officina Viduae Unglerianae, Cracoviae 1543, <https://www.dbc.wroc.pl/dlibra/publication/6766/edition/6238/content>.

⁸ Por. A. L u b e l c z y k, *Bellum theologicum ex armamentario omnipotentis, adversum Turcas instructum ac ordinatum*, Apud Viduam Floriani Ungleri, Cracoviae 1597, s. 43. Pierwsze wydanie pracy ukazało się w roku 1545.

przywołanych już mów Kallimacha, tego typu traktaty nawoływały polskiego króla i innych chrześcijańskich władców Europy do antytureckiego sojuszu i wojny z państwem osmańskim. Dlatego miały one przede wszystkim wymiar polityczny, nie zaś kulturowy.

W wieku szesnastym konfrontacja z obcym nie pozostawała tylko w sferze wyobraźni. Państwo polsko-litewskie mierzyło się z poważnym zagrożeniem militarnym ze Wschodu. Źródła historyczne, które powstały w czasie wojen z Wielkim Księstwem Moskiewskim, prowadzonych do połowy siedemnastego stulecia, to prawdziwa skarbnica określeń własnej ojczyzny.

W literaturze naukowej dowodząco, że wizja ojczyzny tożsamej z państwem na gruncie polskim pojawiła się najwcześniej w treści dzieł Jana Kochanowskiego⁹. Przyjmując tę tezę, należy dodać, że taki sposób opisu nie okazał się bezwzględnie obowiązujący w okresie staropolskim, już bowiem Piotr Skarga w swych kazaniach nie posługiwał się terminem „państwo”. Kładł on nacisk na interes i dobro zbiorowości, przez co opowiadał się za pojmowaniem ojczyzny jako wspólnoty¹⁰.

Dopiero w czasach wczesnonowożytnych wyraźnie zarysował się podział na to, co jednostkowe, i to, co ogólne, oraz na to, co prywatne, i to, co publiczne. W społeczeństwach przednowożytnych człowiek reprezentował korporację, jednostka pozostawała jedynie częścią społeczności. Takie podejście było wynikiem braku abstrakcyjnego pojmowania indywiduum. Dopiero w myśli osiemnastego stulecia nastąpiło wyraźne oddzielenie spraw prywatnych od publicznych.

Próbie wyartykułowania interesu wspólnoty w kategoriach dobra publicznego lub powszechnego datuje się w Polsce na początek szesnastego wieku. Dla Stanisława Zaborowskiego, w pierwszym dziesięcioleciu tego stulecia, „bonum commune seu republica regni” nie było zwrotem retorycznym, lecz stanowiło istotę myśli politycznej. Państwo jako rzecz pospolita stało się czymś posiadanym wspólnie, o co należało dbać. Sposoby definiowania wartości dobra publicznego pozostawały kwestią indywidualną. Dla prawnika i pisarza politycznego Jakuba Przyłuskiego była to „wspólność pożytku”, dla współczesnego mu historyka i retora, przywołanego już w tym artykule Stanisława Orzechowskiego – „towarzystwo pożytku”¹¹.

⁹ Por. B e m, dz. cyt., s. 141.

¹⁰ Por. S. O b i r e k, *Koncepcja państwa w kazaniach Piotra Skargi*, w: *Jezuici a kultura polska. Materiały sympozjum z okazji Jubileuszu 500-lecia urodzin Ignacego Loyoli (1491-1991) i 450-lecia powstania Towarzystwa Jezusowego (1540-1990)*, Kraków, 15-17 lutego 1991 r., red. L. Grzebień, S. Obirek, Wydawnictwo WAM, Kraków 1991, s. 215, 221.

¹¹ Por. C. B a c k v i s, *Główne tematy polskiej myśli politycznej w XVI wieku*, tłum. M. Daszkiewicz, w: tenże, *Szkice o kulturze staropolskiej*, oprac. A. Biernacki, tłum. M. Daszkiewicz i in., PIW, Warszawa 1975, s. 474n., 501n.

Oprócz opisanego powyżej praktycyzmu funkcjonowała w Polsce, już na początku szesnastego wieku, myśl o niezbędności cnót rycerskich w działalności publicznej. Idea ta sytuowała działania dla dobra publicznego na polu bitewnym¹². Zyskała ona licznych zwolenników, szczególnie w kolejnym, siedemnastym stuleciu, w okresie wojen i konfrontacji militarnych.

Na przełomie siedemnastego i osiemnastego wieku dyskursy publicystyczne przeciwstawiały dobro publiczne (czy też „pospolite”, które pozostawało wobec tego określenia synonimiczne) dobru prywatnemu. Tak tę kwestię postrzegał Jan z Dębion Dębiński: „Już to ostatnia ojczyzny bywa tonia, kiedy więcej pro domo oratorów, aniżeli dla dobra pospolitego praw i wolności protektorów”¹³. Prywata prowadząca do zguby ojczyzny była zatem przeciwstawiana dobru pospolitemu. Również Stanisław Dunin-Karwicki uznawał, że prywatne interesy i pożytki wykluczają starania o dobro pospolite i wiodą do „zginienia ojczyzny”¹⁴.

Taki rodzaj myślenia okazał się bardzo trwały. Dopiero w tekście *Głos wolny, wolność ubezpieczający* Stanisława Leszczyńskiego (a precyzyjniej – w piśmie sygnowanym jego nazwiskiem) zauważa się, że dbałość o własny interes jest przynależna istocie ludzkiej: „Miłość naturalna siebie samego; ta się z nami rodzi, interes ją mocni, rozum authorisat; jako jest inseparabilis od miłości ojczyzny”¹⁵. Negację interesu prywatnego zastąpił autor życzeniem, „żeby w nich [obywatelach – A.S.] miłość ojczyzny praevaleat nad naturalnie przyrodzoną, którą mają do swojej familii”¹⁶. Dowodził zatem, że ową przewagę miłości ojczyzny nad nierozdzielną z nią miłością dobra prywatnego można spotęgować poprzez likwidację królewskiego prawa rozdawnictwa urzędów. Ta republikańska reforma zapoczątkuje, zdaniem „dobroczyнного filozofa”¹⁷ z Luneville, rzeczywistą dbałość urzędników o dobro ojczyzny¹⁸. Warto podkreślić, że Leszczyński nie propagował ascetyzmu państwowego:

¹² Por. J. C z e r k a w s k i, *Orientacje ideologiczne w Polsce XVI w. Vita activa, vita contenplativa*, w: *Renesans. Sztuka i ideologia. Materiały Sympozjum Naukowego Komitetu Nauk o Sztuce PAN, Kraków, czerwiec 1972, oraz Sesji Naukowej Stowarzyszenia Historyków Sztuki, Kielce, listopad 1973*, PWN, Warszawa 1976, s. 36n.

¹³ J. D e b i Ń s k i, *Mowa na consilium walnym lubelskim pro die 23 maj naznaczonym, anno 1707 miana przeze mnie jako posła województwa krakowskiego destynowanego*, w: *Filozofia i myśl społeczna w latach 1700-1830*, t. 1, *Okres saski 1700-1763*, red. M. Skrzypek, Instytut Filozofii i Socjologii PAN, Warszawa 2000, s. 519.

¹⁴ S. D u n i n - K a r w i c k i, *Egzorbitancje we wszystkich stanach Rzeczypospolitej krótko zebrane a oraz sposób wprawienia w ryzę egzorbitancji i uspokojenia dyfidencji między stanami podany a przez szlachcica koronnego dany cenzurze statystów*, w: *Rzeczpospolita w dobie upadku 1700-1740. Wybór źródeł*, oprac. J.A. Gierowski, Zakład Imienia Ossolińskich, Wrocław 1955, s. 231.

¹⁵ S. L e s z c z y Ń s k i, *Głos wolny wolność ubezpieczający*, oprac. S. Jedynek, Krajowa Agencja Wydawnicza, Lublin 1987, s. 152.

¹⁶ Tamże, s. 77.

¹⁷ Zob. t e n ż e, *Oeuvres du philosophe bienfaisant*, t. 1-4, [b.n.w.], Amsterdam 1764.

¹⁸ Por. t e n ż e, *Głos wolny wolność ubezpieczający*, s. 84.

„Każdy, który tego godzien, mógł nabyć fortuny sine praejudicio proximi et boni publici”¹⁹. Fragment ten raz jeszcze potwierdza przekonanie o prymacie i nienaruszalności dobra publicznego.

W refleksji późniejszej o blisko dwie dekady Stanisław Konarski dowodził, że dbanie o dobro prywatne wyklucza starania o dobro publiczne. Pisał: „Nie masz tam miłości publicznego dobra, gdzie miłość prywatnego dobra rozum kieruje i serca”²⁰. Myśl tę Konarski powtórzył wielokrotnie²¹. Istotne jest, jak przypuszczam, że fragmenty te powstały w kontekście działań politycznych na forum parlamentu. W pismach Konarskiego pojawia się bowiem jeszcze inna wizja współzależności dobra prywatnego i dobra ojczyzny. Autor, zgodnie z teorią sprawiedliwości Arystotelesa²², stwierdza, że szczęśliwa będzie ojczyzna, w której każdy będzie robił to, co do niego należy²³. Pijar „instruował”: „Jeśli w prywatnym życiu będziesz się starał łagodnie, sprawiedliwie, dobrze i troskliwie kierować żoną (którą pojmiesz), synami i córkami (jeśli będziesz miał), poddanymi i służbą, ludem i biedotą, których jesteś panem, to w ten sposób będąc nawet w domu na pewno przysłużył się dobrze wielu ludziom, a niemal też i samej ojczyźnie”²⁴. Dbałość o dobro prywatne może zatem służyć dobru ojczyzny, acz pod warunkiem zachowania prymatu drugiej z tych wartości. Sądzę, że Leszczyński i Konarski doszli różnymi drogami do jednakowo brzmiących stwierdzeń, że starania o dobro własne to stały i nieodzowny element miłości ojczyzny.

W drugiej połowie osiemnastego wieku nasiliło się zagrożenie bytu państwa polsko-litewskiego – prowadziło to do klarowania się poglądów. W nowych warunkach zaczęto coraz powszechniej i dobitniej eksponować wizję patriotyzmu jako ofiary. Już w chwili ogłoszenia konfederacji barskiej na początku roku 1768 jej przywódcy wzywali z murów twierdzy w Barze do „krwi i życia sakryfikowania [poświęcenia – A.S.] aż do dawnych staropolskich przywrócenia obrzędów”²⁵. Poglądy te zdawały się ugruntowane. Marszałek konfедера-

¹⁹ Tamże, s. 170.

²⁰ S. Konarski, *O skutecznym rad sposobie albo o utrzymaniu ordynaryjnych sejmów*, cz. 2, w: tenże, *Pisma wybrane*, oprac. J. Nowak-Dłużewski, PIW, Warszawa 1955, t. 1, s. 203.

²¹ Por. tamże, cz. 3, s. 273, 281.

²² Por. Arystoteles, *Etyka nikomachejska*, 1129 b – 1131 a, tłum. D. Gromska, w: tenże, *Dzieła wszystkie*, t. 5, *Etyka nikomachejska. Etyka wielka. Etyka eudemejska. O cnotach i wadach*, tłum. D. Gromska, L. Regner, W. Wróblewski, PWN, Warszawa 1996, s. 170-172.

²³ Por. S. Konarski, *Rozmowa, na czym dobro i szczęśliwość Rzeczypospolitej naszej zaległo*, w: tenże, *Pisma pedagogiczne*, red. Ł. Kurdybacha, Ossolineum, Wrocław-Kraków 1959, s. 481.

²⁴ Tenże, *Jak od wczesnej młodości wychowywać uczciwego człowieka i dobrego obywatela*, w: tenże, *Pisma pedagogiczne*, s. 449.

²⁵ H. Krasiński, *List do prześw. województwa wołyńskiego i ruskiego od konfederacji koronnej pisany*, 1768 r., w: S. Morawski, *Materyały do konfederacji barskiej r. 1767-1768, z niedrukowanych dotąd i nieznanych rękopisów*, Zakład Narodowy Ossolińskich, Lwów 1851, t. 1, s. 312.

cji Michał Krasiński jeszcze w roku 1772 deklarował swoje oddanie sprawie ojczyzny „z azardem życia [i] utraty wszelkich majątków”²⁶. A Józef Pułaski, regimentarz związku, kierował takie oto słowa do brata marszałka – biskupa Adama Stanisława Krasińskiego: „Nieodrodni synowie ojczyzny, gotowi wraz z W. Panem Dobrodziejem krew łać, życie łożyć i fortuny wszelkie”²⁷. Pułaski zapewniał o gotowości i zarazem konieczności „ofiary”²⁸, „poświęcenia”²⁹.

Postulowana przez przywódców konfederacji barskiej Michała Krasińskiego i Józefa Pułaskiego idea patriotyzmu spotkała się ze zrozumieniem ze strony tych, którzy zdecydowali się podjąć ich konfederackie dzieło. Manifesty konfederacji wojewódzkich przepełnione były duchem ofiary. Wielkopolanie wzywali prawdziwych patriotów „do składania krwi i życia na ofiarę”³⁰, a Małopolanie „ofiarę naznaczali”³¹. Dla tradycjonalistycznych przywódców konfederacji barskiej patriotyzm oznaczał ofiarę krwi, poświęcenie życia i fortuny dla ojczyzny. Dla szerokich kręgów szlachty już sama możliwość poniesienia ofiary – ofiary dla wspólnoty – koła społeczny dyskomfort poprzez nawiązanie do zasady stanowej równości. Ofiarę patrioci sankcjonowali autorytetem Boga – odniesienie do Boga było nieodzowne dla idei patriotyzmu jako ofiary.

Stanisław Ossowski uznał, że „ojczyzna” stanowi zbitkę pojęciową i że dobór składających się na nią elementów i ich hierarchia są wyznacznikami postaw społecznych i sposobu postrzegania rzeczywistości społecznej. Ubóstwo terminologiczne i eksponowanie ofiary z życia odróżniało masy od elit. Model patriotyzmu przenikał zatem przez społeczny pryzmat, acz zachowywał istotę wyobrażenia o nim. Przypuszczam, że podporządkowanie jednostki wspólnocie z nakazem poświęcenia życia (swoista kontrola społeczna) charakteryzowało przede wszystkim wizję ojczyzny wspólnotowej i ojczyzny rodowej.

W roku 1935 Paul Hazard wprowadził do historii nowy wymiar – psychologię zbiorowości³². Dopiero jednak prace psychologów i socjologów drugiej połowy lat dziewięćdziesiątych dwudziestego wieku pozwoliły wypracować

²⁶ *Uniwersal Michała Krasińskiego*, Biblioteka Publiczna im. Hieronima Łopacińskiego w Lublinie, sygn. B. Łop., rkps 998, k. 1a.

²⁷ List Józefa Pułaskiego do Adama S. Krasińskiego [bez daty], w: *Skarbiec historii polskiej*, K. Sienkiewicz, Maulde i Renou, Paryż 1840, t. 1, s. 172.

²⁸ *Uniwersal jmp. Puławskiego marszałka związkowego*, w: S. Morawski, *Materyały do konfederacji barskiej r. 1767-1768*, t. 1, s. 34.

²⁹ List Józefa Pułaskiego do województwa braclawskiego, 2 maja 1768 roku, w: Morawski, *Materyały do konfederacji barskiej r. 1767-1768*, t. 1, s. 98.

³⁰ *Manifest województw wielkopolskich*, sierpień 1768 roku, w: Morawski, *Materyały do konfederacji barskiej r. 1767-1768*, t. 1, s. 214.

³¹ *Akt konfederacji województwa sandomierskiego*, Biblioteka Polskiej Akademii Umiejętności, sygn. B. PAU, rkps 1145, k. 49a.

³² Por. P. C h a u n u, *Cywilizacja wieku Oświecenia*, tłum. E. Bąkowska, PIW, Warszawa 1993, s. 332.

skuteczną, jak sędzę, metodę badania zjawiska kolektywnego systemu znaczeń³³. W zgodzie z tą teorią doszedłem do wniosku, że wspólnota szlachecka rozwinęła spójny, choć dość prosty system przekonań grupowych dotyczących spraw istotnych dla jej trwania i dobra.

Tradycjonalistyczna idea patriotyzmu stanowiła ważny element systemu przekonań grupowych. Pełniła funkcję integrującą społeczność szlachecką – istotne znaczenie miała przy tym wiara członków wspólnoty w powszechność owych przekonań wewnątrz grupy. Tradycjoniści nad interes państwa przedkładali interes wspólnoty (społeczeństwa szlacheckiego). Wydaje się, że zasada liberum veto w tym systemie pełniła funkcję kolektywnej mądrości, nie zaś gwaranta jednostkowej niezależności sądu. Dla członków wspólnoty kultywowanie tradycji było równoznaczne z dążeniem do dobra wspólnego. Zgodnie z tym założeniem dobro wspólne stanowiło kategorię niepodlegającą dyskusji i definiowaniu. Jego siłą była siła oczywistości. W myśl zgodności z tradycją jednostka wypełniała rolę napisaną na długo przed jej przyjściem na świat. Według tradycjonalistów szczególnego nasilenia działań dla dobra wspólnego wymagał czas rozkładu dotychczasowej struktury społeczno-politycznej.

W sprzeczności z tradycyjnymi wyobrażeniami ojczyzny jako wspólnoty pozostawało upowszechniające się w drugiej połowie osiemnastego wieku definiowanie ojczyzny w kategoriach państwowych. Eksponując wyobrażenie ojczyzny państwowej, polscy republikanie, teoretycy tej miary, co Józef Wybicki, uznawali dobro państwa za najwyższe prawo, stojące ponad interesem grup lokalnych i społecznych.

U schyłku osiemnastego stulecia doszła do głosu myśl radykalnie republikańska, ujmująca stosunek wobec ojczyzny jako rywalizację. Radykalni republikanie – teoretycy pokroju Michała Wielhorskiego czy Franciszka Rostworowskiego – wprowadzili na gruncie polskim republikańską witalność i zaangażowanie obywatelskie. Propagatorzy tej myśli czerpali swoje wizje z liberalno-demokratycznej teorii Johna Locke’a, która zakładała, że państwo powołane drogą umowy społecznej służy realizacji celów wyłącznie użytecznych, a dobro publiczne jest sumą interesów indywidualnych. Nadrzędnym celem państwa była według angielskiego filozofa ochrona wartości moralności chrześcijańskiej. W myśl tej zasady kryterium przydatności władzy stanowi otaczanie przez nią ochroną życia, wolności i majątku obywateli. Zrozumiały jest zatem sprzeciw radykalnych republikanów wobec gotowości poświęcenia tych wartości, stanowiącej istotę koncepcji patriotyzmu przyjmowanej przez tradycjonalistów (idei patriotyzmu jako ofiary). Wbrew tradycjom polskiej

---

³³ Przede wszystkim przywołany już zbiór artykułów *Patriotism in the Lives of Individuals and the Nations* pod redakcją Daniela Bar-Tala i Ervina Strauba.

myśli politycznej, radykalni republikanie nie budowali już swoich koncepcji patriotyzmu na założeniach filozofii Cyncerona³⁴. Odrzucenie Cyncerońskiej wizji ojczyzny przez część konfederatów barskich oraz przez obóz królewski (zwolenników Stanisława Augusta Poniatowskiego) wydaje się przełomowe dla historii idei i wyobrażenia patriotyzmu w Polsce. Locke’a ideę patriotyzmu polscy radykalni republikanie przedkładali nad koncepcje filozofów francuskiego Oświecenia – wobec ich poglądów w tej kwestii nastawieni byli krytycznie.

BIBLIOGRAFIA / BIBLIOGRAPHY

- Akt konfederacji województwa sandomierskiego*. Biblioteka Polskiej Akademii Umiejętności. Reference number B. PAU, rkps 1145, k. 49a.
- Anderson, Benedict. *Imagined Communities: Reflections on the Origin and Spread of Nationalism*. London: Verso, 2006.
- Arystoteles. “Etyka nikomachejska.” Translated by Daniela Gromska. In Arystoteles, *Dziela wszystkie*. Vol. 5. *Etyka wielka. Etyka eudemejska. O cnotach i wadach*. Edited and translated Daniela Gromska, Leopold Regner, and Witold Wróblewski. Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1996.
- Backvis, Claude. “Główne tematy polskiej myśli politycznej w XVI wieku.” Translated by Maria Daszkiewicz. In Backvis, *Szkice o kulturze staropolskiej*. Edited by Andrzej Biernacki. Translated by Maria Daszkiewicz et al. Warszawa: Państwowy Instytut Wydawniczy, 1975.
- Bar-Tala, Daniel, and Ervin Strauba, eds. *Patriotism in the Lives of Individuals and the Nations*. Chicago: Nelson-Hall Publishers, 1997.
- Bartmiński, Jerzy. “Polskie rozumienie ojczyzny i jego warianty.” In *Pojęcie ojczyzny we współczesnych językach europejskich*. Edited by Jerzy Bartmiński. Lublin: Instytut Europy Środkowo-Wschodniej, 1993.
- Bem, Ewa. “Termin ‘Ojczyzna’ w literaturze XVI i XVIII wieku: Refleksje o języku.” *Odrodzenie i Reformacja w Polsce* 34 (1989): 131–56.
- Butterwick, Richard. “Stanisław August Poniatowski – patriota oświecony i kosmopolityczny.” *Wiek Oświecenia* 15 (1999): 41–55;
- Chaunu, Pierre. *Cywilizacja wieku Oświecenia*. Translated by Eligia Bąkowska. Warszawa: Państwowy Instytut Wydawniczy, 1993.
- Cynceron, Marek Tulliusz. *O państwie. O prawach*. Translated by Iwona Żółtowska. Kęty: Wydawnictwo Antyk Marek Derewiecki, 2018.
- Czerkawski, Jan. “Orientacje ideologiczne w Polsce XVI w.: Vita activa, vita contemplativa.” In *Renesans: Sztuka i ideologia; Materiały Sympozjum Naukowego*

³⁴ Por. M. T. C y c e r o n, *O państwie. O prawach*, tłum. I. Żółtowska, Wydawnictwo Antyk Marek Derewiecki, Kęty 2018.

- Komitetu Nauk o Sztuce PAN, Kraków, czerwiec 1972, oraz *Sesji Naukowej Stowarzyszenia Historyków Sztuki*, Kielce, listopad 1973. Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1976.
- Dębiński, Jan. "Mowa na consilium walnym lubelskim pro die 23 maj naznaczonym, anno 1707 miana przeze mnie jako posła województwa krakowskiego destynowanego." In *Filozofia i myśl społeczna w latach 1700–1830*. Vol. 1. *Okres saski 1700-1763*. Edited by Marian Skrzypek. Warszawa: Instytut Filozofii i Socjologii Polskiej Akademii Nauk, 2000.
- Dunin-Karwicki, Stanisław. "Egzorbitancje we wszystkich stanach Rzeczypospolitej krótko zebrane a oraz sposób wprawienia w ryżę egzorbitancj i uspokojenia dyfidencyj między stanami podany a przez szlachcica koronnego dany cenzurze statystów." In *Rzeczypospolita w dobie upadku 1700–1740: Wybór źródeł*. Edited by Józef A. Gierowski. Wrocław: Zakład Imienia Ossolińskich, 1955.
- Gellner, Ernest. *Narody i nacjonalizm*. Translated by Teresa Hołowska. Warszawa: Państwowy Instytut Wydawniczy, 1991.
- Górski, Konrad. *Patriotyzm i nacjonalizm*. Toruń: Wojewódzka Biblioteka Publiczna and Książnica Miejska im. M. Kopernika, 1988.
- Graciotti, Sante. "Patriotyzm i wartości uniwersalne w literaturze polskiej." In Graciotti, *Od Renesansu do Oświecenia*. Vol. 1. Translated by Wojciech Jekiel. Warszawa: Państwowy Instytut Wydawniczy, 1991.
- Hobsbawm, Eric J. *Nations and Nationalism since 1780: Programme, Myth, Reality*. Cambridge: Cambridge University Press, 1990.
- Konarski, Stanisław. "Jak od wczesnej młodości wychowywać uczciwego człowieka i dobrego obywatela." In Konarski, *Pisma pedagogiczne*. Edited by Łukasz Kurdybacha. Wrocław and Kraków: Ossolineum, 1959.
- . "O skutecznym rad sposobie albo o utrzymaniu ordynaryjnych sejmów." Parts 2–3. In Konarski, *Pisma wybrane*. Vol. 1. Edited by Juliusz Nowak-Dłużewski. Warszawa: Państwowy Instytut Wydawniczy, 1955.
- . "Rozmowa, na czym dobro i szczęśliwość Rzeczypospolitej naszej zaległo." In Konarski, *Pisma pedagogiczne*. Edited by Łukasz Kurdybacha. Wrocław and Kraków: Ossolineum, 1959.
- Krański, Hieronim. "List do prześw. województwa wołyńskiego i ruskiego, od konfederacyi koronnej pisany: 1768 r." In Szczęsny Morawski, *Materyały do konfederacyi barskiej r. 1767–1768, z niedrukowanych dotąd i nieznanych rękopisów*. Vol. 1. Lwów: Zakład Narodowy Ossolińskich, 1851.
- [Krański, Michał.] *Uniwersał Michała Krańskiego*. Biblioteka Publiczna im. Hieronima Łopacińskiego w Lublinie. Reference number B. Łop., rkps 998, k. 1a.
- Leszczyński, Stanisław. *Głos wolny wolność ubezpieczający*. Edited by Stanisław Jedynak. Lublin: Krajowa Agencja Wydawnicza, 1987.
- [———.] *Oeuvres du philosophe bienfaisant*. Vol. 1–4. Amsterdam: n.d., 1764.
- Lubelczyk, Andrzej. *Bellum Theologicum: Ex Armamentario omnipotentis, adversum Turcas, instructum ac ordinatum*. Cracoviae: Apud Viduam Floriani Ungleri, 1597.

- “Manifest województw wielkopolskich.” In Szczęsny Morawski, *Materyały do konfederacyi barskiej r. 1767–1768, z niedrukowanych dotąd i nieznaných rękopisów*. Vol. 1. Lwów: Zakład Narodowy Ossolińskich, 1851.
- Obirek, Stanisław. “Koncepcja państwa w kazaniach Piotra Skargi.” In *Jezuici a kultura polska: Materiały symposium z okazji Jubileuszu 500-lecia urodzin Ignacego Loyoli (1491–1991) i 450-lecia powstania Towarzystwa Jezusowego (1540–1990); Kraków, 15–17 lutego 1991 r.* Edited by Ludwik Grzebień and Stanisław Obirek. Kraków: Wydawnictwo WAM, 1991.
- Olszewski, Wojciech. *Patriotyzm i tolerancja: Nurt humanistyczny w polskiej myśli etnologicznej do drugiej wojny światowej wobec procesów etnicznych na Kresach*. Toruń: Wydawnictwo UMK, 2001.
- [Orzechowski, Stanisław.] *De Bello Adversus Turcas Suscipiendo, Stanislai Orzechowski ad Equites Polonos oracio, aucta et recognita*. Cracoviae: Officina Viduae Unglerianae, 1543. <https://www.dbc.wroc.pl/dlibra/publication/6766/edition/6238/content>.
- Ossowski, Stanisław. “Analiza socjologiczna pojęcia ojczyzny.” In Ossowski, *O ojczyźnie i narodzie*. Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1984.
- Pułaski, Józef. Józef Pułaski to Adam S. Krasiński, no date. In Karol Sienkiewicz, *Skarbiec historii polskiej*. Vol. 1. Paryż: Maulde and Renou, 1840.
- . Józef Pułaski to Braclaw Voivodeship, May 2, 1768. In Szczęsny Morawski, *Materyały do konfederacyi barskiej r. 1767–1768, z niedrukowanych dotąd i nieznaných rękopisów*. Vol. 1. Lwów: Zakład Narodowy Ossolińskich, 1851.
- [———.] “Uniwersał jmp. Puławskiego marszałka związkowego.” In Szczęsny Morawski, *Materyały do konfederacyi barskiej r. 1767–1768, z niedrukowanych dotąd i nieznaných rękopisów*. Vol. 1. Lwów: Zakład Narodowy Ossolińskich, 1851.
- Ronikier, Jerzy. *Hetman Adam Sieniawski i jego regimentarze: Studium z historii mentalności szlachty polskiej 1706–1725*. Kraków: Universitas, 1992.
- Rott, Dariusz, ed. *Poczucie narodowe, poczucie patriotyczne*. Łomża: Społeczne Stowarzyszenie Prasoznawcze “Stopka” im. Stanisława Zagórskiego, 2017.
- Sitek, Ryszard. *Warszawska szkoła historii idei: Między historią a teraźniejszością*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe Scholar, 2000.
- Skarżyńska, Katarzyna. “Różne oblicza i funkcje patriotyzmu.” In *Patriotyzm: Tożsamość narodowa, poczucie narodowe*. Edited by Ewa Nowicka-Włodarczyk. Kraków: Fundacja Międzynarodowe Centrum Rozwoju Demokracji, 1998.
- Stasiak, Arkadiusz M. “Jedność istnienia i postrzeganie: Umiarkowanie republikański wymiar patriotyzmu jako indywidualnej relacji wobec ojczyzny.” In *Kościół, kultura, społeczeństwo: Prace ofiarowane Profesorowi Wiesławowi Müllerowi z okazji pięćdziesięciolecia pracy naukowej i dydaktycznej*. Edited by Janusz Drob, Hubert Łaskiewicz, Arkadiusz M. Stasiak, Bogumił Szady, and Cezary Taracha. Lublin: Werset, 2004.
- . “Nagroda i kara: Źródła patriotyzmu według Michała Wielhorskiego.” In *Peregrinatio ad veritatem: Studia ofiarowane Profesor Aleksandrze Witkowskiej OSU z okazji 40-lecia pracy naukowej*. Edited by Urszula Borkowska, Czesław Dep-

- tuła, Ryszard Knapieński, Zbigniew Piłat, and Eugeniusz Wiśniowski. Lublin: Towarzystwo Naukowe Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego, 2004.
- . *Patriotyzm w myśli konfederatów barskich*. Lublin: Towarzystwo Naukowe Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego, 2005.
- . “Patriotyzm w pismach ‘konfederackich’ Adama Stanisława Krasińskiego.” In *Najjaśniejsza Rzeczypospolita: Studia ofiarowane Profesorowi Andrzejowi Stroynowskiemu*. Edited by Małgorzata Durbas. Częstochowa: Wydawnictwo im. Stanisława Podobińskiego Uniwersytetu Humanistyczno-Przyrodniczego im. Jana Długosza, 2019.
- . “Przedmonarchistyczna idea oświeceniowego patriotyzmu.” *Roczniki Humanistyczne* 53, no. 2 (2005): 73–89.
- . “Republikańska idea patriotyzmu konfederacji barskiej.” In *Konfederacja Barska: Jej konteksty i tradycje*. Edited by Anna Buchmann and Adam Danilczyk. Warszawa: Wydawnictwo DiG and Muzeum Historii Polski, 2010.
- . “The Idea of Patriotism in the Political Thought in Poland during the Enlightenment.” In *Whose Love of Which Country? Composite States, National Histories and Patriotic Discourses in Early Modern East Central Europe*. Edited by Balázs Trencsényi and Márton Zászkaliczky. Leiden and Boston: Brill, 2010.
- Szacki, Jerzy. *Ojczyzna, naród, rewolucja: Problematyka narodowa w polskiej myśli szlachecko-rewolucyjnej*. Warszawa: Państwowy Instytut Wydawniczy, 1962.
- Świdarska, Urszula. “Patriotyzm polskiego rycerstwa i szlachty na przełomie średniowiecza i czasów nowożytnych.” *Przegląd Zachodniopomorski* 15, no. 1 (2000): 105–16.
- . *Szlachta polska wobec Boga i ojczyzny*. Poznań: Księgarnia Świętego Wojciecha, 2001.
- Walicki, Andrzej. *Trzy patriotyzmy: Trzy tradycje polskiego patriotyzmu i ich znaczenie współczesne*. Warszawa: Res Publica, 1991.
- Zasacka, Zofia. *Wyobrażenia ojczyzny i oblicza patriotyzmu w podręcznikach do języka polskiego dla szkoły podstawowej w latach 1945–1990*. Warszawa: Instytut Książki i Czytelnictwa and Biblioteka Narodowa, 2000.

ABSTRAKT / ABSTRACT

Arkadiusz M. STASIAK – „Krew łać, życie łożyc i fortuny wszelkie”. Ewolucja relacji do ojczyzny w myśli staropolskiej

DOI 10.12887/36-2023-2-142-14

W tekście poddane zostały analizie wybrane źródła z okresu staropolskiego – autor stara się ustalić, w jaki sposób jest w nich definiowana relacja do ojczyzny. Przez trzysta lat opis tej relacji przeszedł wyraźną ewolucję. Pierwotnie proces ten przebiegał w napięciu między kategoriami ojczyzny wspólnotowej a państwowej. Od początku osiemnastego stulecia ważniejsze stało się defi-

niowanie wartości dobra powszechnego i dobra prywatnego. Doprowadziło to u schyłku osiemnastego wieku do wyrażania idei patriotycznych w sposób złożony: z jednej strony pod wpływem tradycyjnych wyobrażeń, z drugiej zaś w oparciu o Johna Locke’a filozofię państwa.

Słowa kluczowe: historia Polski, kultura staropolska, patriotyzm, ojczyzna, dobro powszechne

Kontakt: Katedra Historii i Historiografii Europy Środkowo-Wschodniej i Wschodniej, Instytut Historii, Katolicki Uniwersytet Lubelski Jana Pawła II, Al. Raławickie 14, 20-950 Lublin

E-mail: arcus@kul.pl

<https://pracownik.kul.pl/arkadiusz.stasiak/wiecej>

ORCID: 0000-0003-1828-8199

Arkadiusz M. STASIAK, “To spill blood, to lay down life and all the riches.” The Evolution of the Relationship to Homeland, as Seen in Old Polish Thought

DOI 10.12887/36-2023-2-142-14

The text analyzes selected Old Polish sources to identify the ways in which their authors defined the relationship to homeland. Over three hundred years, descriptions of the relationship in question have markedly evolved. Initially, the evolution was underpinned by the tension between the categories of community-based homeland and state-based homeland. At the beginning of the eighteenth century, however, the emphasis was placed on the definitions of the common good and the private good considered as values. In consequence, at the close of 18th century, patriotic ideas were expressed in a complex way, being influenced, on the one hand, by traditional ideas and, on the other hand, by John Locke’s philosophy of state.

Keywords: history of Poland, Old Polish culture, patriotism, homeland, common good

Contact: Department of History and Historiography and East-Central and Eastern Europe, Institute of History, John Paul II Catholic University of Lublin, Al. Raławickie 14, 20-950 Lublin, Poland

E-mail: arcus@kul.pl

<https://pracownik.kul.pl/arkadiusz.stasiak/wiecej>

ORCID: 0000-0003-1828-8199